

Ірина Гербеєва

Синагоги Херсонської губернії: історико-архітектурний контекст

Iryna Gerbeeva

Synagogues of Kherson Governorate: historical and architectural context

The features of the development of religious temples of the Jewish population in Kherson Governorate, which was reflected in the construction of synagogues with gothic elements as the main architectural style, are described. The process of reformation of synagogues in historical and architectural scope is analyzed.

Keywords: Jews, Brodsky Synagogue, gothic style, architecture

Розглянуто особливості розбудови релігійних храмів єврейського населення Херсонської губернії, що знайшло своє відображення в побудові синагог з елементами готики як основного архітектурного стилю, проаналізовано процес реформування синагог в історико-архітектурному контексті.

Ключові слова: євреї, Бродська синагога, готичний стиль, архітектура

У XIX ст. релігійний фактор відіграв провідну роль у духовному житті єврейських общин Херсонської губернії. Тут були сформульовані ідеї релігійного реформізму, що мали на меті адаптувати єврейські громади до особливостей інших молитовних спільнот. Це знайшло своє відображення у побудові нових центрів духовної культури, де синагога поставала не тільки як храм молитви, а й місце морального вдосконалення та духовного піднесення. Бажання єврейського населення виділити самотність власної релігії та знайти місце у культурному просторі серед інших спільнот неодмінно призводило до будівництва синагог та звернення до існуючих архітектурних стилів, що обумовило спрямування наукового інтересу до вивчення цієї проблематики. Враховуючи вище підкреслене та безпосередній зв'язок зазначеної проблематики з регіональною історією, можна стверджувати про її актуальність.

Мета поданої публікації полягає в аналізі коренів будівництва та реформування синагог Херсонської губернії та дослідженні напрямів їх архітектурних особливостей як символу модернізації єврейських общин.

Релігійна еволюція єврейських общин Херсонської губернії неодноразово розглядалась дослідниками в контексті їх культурного розвитку. Про це свідчить чималий історіографічний доробок, серед якого варто виділити фундаментальні праці С. Ципперштейна¹ та М. Поліщука². Особливістю цих досліджень є те, що автори акцентували увагу на модернізації общин, що стало домінуючою тенденцією релігійно-культурного феномену. Це відображалось у розбудові духовних центрів єврейського суспільства – синагог. Ґрунтовні розвідки з цієї

тематики містяться у путівнику Г. Москвича³. Окремі згадки, що стосуються архітектурних особливостей синагог Одеси, знаходимо у праці І. Котлера⁴. Тож на основі вивченої літератури можна зробити висновок, що дана тематика була об'єктом спеціального дослідження.

На початку XIX ст. у ряді західноєвропейських країн розпочався процес реформування іудаїзму, що стало початком нового етапу в його розвитку. Суть реформи полягала в прагненні іудеїв пристосуватися до нових умов життя. Осучаснення догматики й релігійного культу мали сприяти інтеграції іудеїв в навколишнє капіталістичне середовище. Ідеологи реформи відмовились від зв'язку догмату про Месію з уявою про повернення євреїв до Палестини і відродження єврейської державності. Вони проголосили іудаїзм «універсальним» вченням, а євреїв – не «національністю», а лише релігійною спільнотою. У зреформованих синагогах скасовувалась давньоєврейська мова богослужіння, яка раніше була обов'язковою. Перегляду підлягали й деякі релігійні обряди та свята. Зокрема, довгу суботню службу в синагозі скорочено, а святкування суботи переносилося на вечір у п'ятницю або на ранок у неділю. Це робилося з метою легалізації суботнього дня як робочого, що категорично заборонялося ортодоксальним іудаїзмом⁵.

Розпливчатість різниці між поняттями «синагога» та «молитовний будинок» ускладнювали їх точний підрахунок, тим паче, що більшість із них не були зареєстровані належним чином. Згідно зі ст. 152 Будівничого уставу, наявність до 30 домовласників давало змогу відкрити молитовну школу, а від 30 до 80 домовласників – синагогу. Відповідно до законодавства Російської імперії, синагога не могла розташовуватися занадто близько до церкви і виглядати розкішніше, ніж християнський храм⁶. Та незважаючи на перепони з боку російської влади, історія синагогального будівництва, архітектурні стилі, внутрішній лад, літургійні нововведення, канторська школа, музичні традиції та й в цілому культурне життя всередині й навколо синагог ставлять їх в один ряд з видатними синагогами єврейських общин Західної та Східної Європи.

Своєрідним провідником у цьому напрямку була єврейська община Одеси. З усіх молитовних спільнот міста провідні позиції займали общини Головної (Великої) і Бродської синагог. Головна синагога була відкрита в Одесі 1795 чи 1796 рр. До 1820 р. синагога розміщувалась на вулиці Рішельєвській. У 1830 р. її приміщення відвідав англійський лікар, який пізніше описав його як «незамысловатое строение, находящееся в плохом состоянии – обстоятельство, связанное с любовью к деньгам, столь характерным для этой секты».

Тож синагога мала непривабливий вигляд. На богослужіннях було досить шумно та гамірно. Так, відомий єврейський поет, історик та журналіст Аврам Бер Готлобер ще в молоді роки був присутній на одній із служб у синагозі

й описав її так: «Помещение было переполнено, люди толкали друг друга, карабкались на столы, стоял неимоверный шум»⁷.

Єврейство Головної синагоги намагалося зацікавити, привернути увагу до себе єврейські маси. Нова двоповерхова споруда Головної синагоги, побудована в 1850 р. відомим одеським архітектором Ф. Моранді у флорентійсько-романському стилі, мала два поверхи, по фасадах височіли значні русти, вікна – великі, напівкруглі. Фасади відзначалися простотою і закінчувалися великим карнизом. Усередині синагога ділилася на три повздовжні частини, над боковими частинами були розміщені хори, до яких вели кам'яні сходи, влаштовані по сторонах від головного входу. Над середнім простором на значній висоті влаштоване кам'яне міцне склепіння, що опиралося на два ряди стовпців, кожен з яких складався з групи цільних колонок, й закінчувалися капітеллю. Над бічними проходами нижнього та верхнього ярусів, де знаходилися хори, влаштовані хрестоподібним чином кам'яні зводи з арками. Усі внутрішні стіни, склепіння й колони оброблені під поліровану штукатурку (стучо-люстро). Організація інтер'єру розвивала традиції хоральних синагог, а в богослужінні запозичувались елементи «бродських» опонентів. З кінця 1870-х рр. у синагозі виникають внутрішні труднощі та протиріччя, основною причиною з яких були втрати на утримання двох канторів⁸.

Однак дослідник єврейської історії М. Поліщук зазначав, що після російсько-турецької війни (1877–1878) молитовне суспільство синагоги поповнилось представниками фінансової верхівки, які збагатились на військових поставках. На той час синагога могла вмістити 1500 осіб. Публіцист Менахем Левін вважав, що на початку 1890-х рр. у синагозі було вже декілька тисяч парафіян⁹.

Цікавий опис внутрішнього ладу синагоги можна знайти у повісті Шолом-Алейхема «Менахем-Мендл». Герой повісті пише листи своїй дружині, в яких описує свої враження про місто Одесу й, зокрема, про Головну синагогу: «...Хоть бы камни с неба валились, я в субботу иду в синагогу. Одесскую синагогу стоит посмотреть! Во-первых, она называется «хоральной», потому что потолок у нее колпаком, а особой восточной стены там нет. Все сидят лицом к востоку... а если кому-нибудь захочется помолиться чуть погромче, к нему подходит служка с пуговицами и говорит, чтоб тихо было»¹⁰.

Бродські євреї практично одразу зайняли лідерські позиції в єврейському суспільстві міста, вони побудували одну з перших в Російській імперії синагогу (1841 р.), де було введено розширений музичний супровід із канторським і хоровим співом, а в 1896 р. було встановлено перший в Росії орган. Через 15 років це призвело до розколу общини, і частина парафіян перейшла в інші синагоги. «Бродськими» євреями було змінено деякі традиції ведення служби. Нова споруда, закладена в 1863 р. архітектором Ф. Коловичем, була витримана в

готичних традиціях з елементами фортечної архітектури, поширених у кам'яних «оборонних» синагогах Західної України, у т. ч. й Бродах XVI–XVIII ст. Зовнішня обробка не відрізняється особливою витонченістю. Над головним карнизом по кутах споруди височіють чотири кам'яних барабани з куполами. Всередині синагога має досить привабливий вигляд.

Видатну роль у популяризації статусу Бродської синагоги не тільки в Одесі, а й в інших містах Росії відіграли знамениті кантори Н. Блюменталь, П. Мінковський, диригент Д. Новаківський, які збагатили духовну літургійну музику¹¹. Нова Бродська синагога описувалась місцевими масклімі в «Одесском вестнике» як «устроена по образцу немецких храмов»¹².

До кінця XIX ст. Бродська синагога стає справжнім культурним центром єврейської інтелігенції Одеси. На користь цього наведемо декілька цитат зі спогадів одесита Цві Рами: «Над широким амвоном, на уровне галереи для женщин, восточной стороны здания, были устроены просторные хоры, на которых впоследствии был смонтирован мощный орган (первый в России – прим. автора). Органист – немец Гефельфингер по воскресеньям играл в лютеранской кирхе, а по пятницам, субботам и праздникам занимал место за органом синагоги, заслоненным от публики скрижалями Десяти заповедей над «арон-койдеш». Позже его сменил талантливый мальчик из хора Рабинков, который стал затем преподавателем класса игры на органе в консерватории. В хоре появились девушки»¹³.

Бродська синагога отримала широке поширення в хоральних синагогах великого регіону. Подібні синагоги виникли в Херсоні та Миколаєві. Однак згідно з традиційною думкою дослідників, у багатьох із них реформа обмежилась лише зверненням до помпезних архітектурних стилів.

Своєрідним викликом традиційному світу послугувало відкриття в 1879–1887 рр. Нової (Холодної) синагоги (архітектор Я. Тарнопольський), концепцію якої визначили члени будівничої комісії – еліта Бродської синагоги¹⁴. Нова синагога на Катерининській вулиці, побудована в англо-готичному стилі, згідно з архітектурними тенденціями, закладеними в європейській синагогальній архітектурі середини XIX ст. християнськими зодчими Г. Семпером і Л. фон Фостером, демонструвала суспільству соціальний рівень євреїв міста. Біля головного фасаду – три виступи до середнього та бокових виходів. До двох хорів, що стоять між цегляними стовпцями, ведуть чавунні сходи. Будівля всередині оштукатурена й багато оздоблена ліпними прикрасами, підлога мармурова. З часом ця синагога залишилась доступною лише для еліти єврейського населення¹⁵.

Головна єврейська синагога Херсона була побудована у 1840 р. в стилі пізнього класицизму за проектом архітектора Карла Акройда. Із 1829 по 1853 рр.

він служив архітектором Чорноморського Адміралтейського Департаменту в Миколаєві. Там безпосередньо керував побудовою відомчих закладів Миколаєва та Севастополя.

Архітектура єврейської синагоги незвичайна для Херсона. Популярним було звернення архітекторів до готики. Так виникали оздоблені верхом стрілочаті вікна, пірамідальні стовпці, трикутні фронтони. Через них міське населення охрестило синагогу «рогатою». На одній площі поруч Головної синагоги знаходилися Велика (Стара) і Мала синагоги¹⁶.

Точну дату відкриття першого єврейського молитовного будинку в Миколаєві, через відсутність документів, визначити неможливо. Перша офіційна згадка про наявність у місті кам'яної споруди відноситься до 1811 р. В «Адрес-календаре» за 1902 р. вказано, що Стара синагога була побудована в 1810 р. Автор численних праць, присвячених євреям Миколаєва, В. Щукін вважає, що це твердження є помилковим, так як воно не підтверджується ніякими іншими джерелами.

Л.Д. Хлопінська звернула увагу на відмітку англійського мандрівника К. Портера в його книзі, виданій 1821 р.: «В Николаеве есть несколько церквей и синагог, но нет архитектуры». Іноземець значно перебільшував їх кількість, так як на цей час у місті був тільки один молитовний будинок, а будівництво кам'яної синагоги (майбутня Стара синагога) розпочалося тільки в 1819 р. й закінчилось у 1822 р.

Надалі версії дослідників розходяться й щодо місця правильного розташування Старої синагоги Миколаєва. Київський дослідник Ю. Лівшиць робить припущення про те, що будівля по вул. Чернігівській (К. Лібкнехта) не є тією самою, що була побудована за період 1819–1822 рр. Науковець робить висновок на основі архітектурного аналізу, стверджуючи, що будівля у такому стилі (з елементами готики) могла бути побудована не раніше середини XIX ст. На протипагу В. Щукін слушно зауважує, що вже в 20–30 рр. XIX ст. у Миколаєві починають будуватися споруди, стилізовані під готику, зокрема, училище для дочок нижчих чинів, лютеранська церква тощо¹⁷.

Отже, протягом XIX ст. відбувався досить складний процес релігійного життя єврейських общин, оскільки євреї надавали велике значення власному духовному простору. Це відобразалось у побудові нових центрів релігійного вдосконалення. Розвиток унікального архітектурного стилю синагог став своєрідним проявом традицій єврейських общин Херсонської губернії.

¹ Ципперштейн С. Евреи Одессы. История культуры, 1794–1881. – М.; Иерусалим, 1995.

² Полищук М. Евреи Одессы и Новороссии. Социально-политическая история евреев Одессы и других городов Новороссии 1881–1904. – М., 2002.

- ³ Москвич Г. Г. Иллюстрированный практический путеводитель по Одессе с приложением: плана Одессы, исполненного в красках, плана порта, расписания рейсов пароходов, 30 иллюстраций и проч.. – 10-е изд. – СПб, [1914]. – III–IX, [33], 224, [2] с., [12] л. ил.
- ⁴ Котлер И. Очерки по истории евреев. – Одесса-Иерусалим, 1996.
- ⁵ Діанова Н. М. Формування етно-конфесійної структури населення міст Південної України (кінець XVIII – перша половина XX ст.): [монографія]. – Одеса, 2010. – С. 151.
- ⁶ Бейзер М. Наше наследство: синагоги СНГ в прошлом и настоящем [Электронный ресурс] / М. Бейзер. – Режим доступа: <http://www.jdc.ru/Synagogues/russian/Synagogues/part1a.html>
- ⁷ Ципперштейн С. Вказ. пр. – С. 66.
- ⁸ Южно-русский альманах / Изд. Ю. Сандомирского; под ред. проф. А. И. Маркевича и А. С. Попандопуло. – Год 6. – Одесса, 1900.
- ⁹ Полищук М. Вказ. пр. – С. 130.
- ¹⁰ Шолом-Алейхем. Менахем Мендл [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://royallib.com/read/aleyhem_sholom/menahem-mendl.html#0.
- ¹¹ Котляр Е. А. Одесские синагоги в контексте еврейской эмансипации Европы: историко-архитектурный контекст [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.migdal.org.ua/migdal/events/science-confs/1/4789/4793>.
- ¹² Ципперштейн С. Вказ. пр. – С. 65.
- ¹³ Котлер И. Вказ. пр. – С. 53–54.
- ¹⁴ Зведений каталог метричних книг. 1797–1939 // Державний архів Одеської області. Випуск I. – Одеса, 2011. – Т. 33. – С. 404.
- ¹⁵ Москвич Г. Г. Иллюстрированный практический путеводитель по Одессе с приложением: плана Одессы, исполненного в красках, плана порта, расписания рейсов пароходов, 30 иллюстраций и проч. / Г. Г. Москвич. – 10-е изд. – СПб, [1914]. – С. 90–91; Южно-русский альманах / Изд. Ю. Сандомирского; под ред. проф. А. И. Маркевича и А. С. Попандопуло. – Год 7. – Одесса, 1902.
- ¹⁶ Пиворович В. Б., Дяченко С. А. Улицами старого Херсона. – Херсон, 2002. – С. 131.
- ¹⁷ Шукин В. В., Павлюк А. Н. Земляки. Очерки истории еврейской общины города Николаева (конец XVIII – начало XX вв.). – Николаев, 2009. – С. 125–126.